
Schrijven over schrijven

Het begon allemaal met Van der KARBARGENBOK

In het voorjaar van 2001 besloot Hans Wegman een cursus vakdidactiek op de Nijmeegse lerarenopleiding Nederlands eerste graad eens helemaal anders vorm te geven. De cursus waar het om ging was 'Schrijfvaardigheid in de bovenbouw voor de verandering waren taakgericht (taal)onderwijs en het fictionele verhaal als leidraad van een onderwijsactiviteit. In het kort: studenten moesten een verhaal schrijven als voornaamste studieactiviteit binnen de module, een verhaal naar aanleiding van een gegeven begin, en waarin het schrijfonderwijs bijna letterlijk een rol zou moeten spelen. Een verhaal dat ze bovendien in tweetallen moesten schrijven.

In dit artikel bespreek ik de opdracht aan de studenten met daarbij de overwegingen die mij tot deze keuze hebben aangezet. U kunt ook het verhaalbegin waarmee ze aan de slag moesten, lezen. Ik zal in het kort iets zeggen over wat voor verhalen de opdracht heeft opgeleverd. De ervaringen van de studenten komen uitgebreid aan bod. Tot slot geef ik mijn evaluatie.

Leraren leren schrijven

Allereerst de doelgroep. De deeltijd algemene vakken eerstegraads (DAV-1) Nederlands is in feite een voortzetting van de voormalige MO-B Nederlands. De opleiding wordt bezocht door mensen die een tweedegraads bevoegdheid hebben en praktisch allemaal in het onderwijs werkzaam zijn, soms zelfs in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. De studenten die aan dit verhaalexperiment meewerkten, varieerden in leeftijd van 25 tot 55 jaar.

En dit waren de door mij geformuleerde doelstellingen van de module. De student neemt kennis van de eindtermen voor het schrijfvaardigheidsonderwijs in de bovenbouw, heeft

ervaring met een schrijfdossier, met verschillende soorten teksten, met leerlingrespons en reviseren en kan het schrijfonderwijs in actuele leergangen kritisch beoordelen. De student kan ook zijn eigen onderwijspraktijk kritisch beschouwen.

Over de te volgen werkwijze heb ik de studenten het volgende meegedeeld. We hadden deze module natuurlijk heel 'gewoon' kunnen aanbieden, een reader, een paar opdrachten, een aantal aspecten van schrijfonderwijs belichten, een toets of een werkplekopdracht: Klaar was Kees. Maar dat doen we niet. Van meet af aan wilde ik er graag iets anders mee. Toen ik op 17 november 2000 tijdens de jaarlijkse conferentie van Het Schoolvak Nederlands in Gent een presentatie van de Vlaming Kris van den Branden bijwoonde, over taakgericht taalonderwijs, viel het idee me in. Ik heb de lezing verder niet meer bewust meegemaakt, zo in beslag genomen was ik door mijn voornemen de cursus 'Schrijven' op te hangen aan een verhaal, een verhaal over schrijfonderwijs, een verhaal waarin ieder zijn ideeën, wensen, angsten en afkeer omtrent en tegen schrijfonderwijs zou moeten verwerken.

En dit is het dus geworden:

- Het begin van een verhaal dat zich afspeelt op een scholengemeenschap in een landelijke gemeente.
- De opdracht dat verhaal voort te zetten en tot een eind te voeren.
- De voorwaarde ideeën rond schrijfonderwijs in het verhaal te verweven.
- De omstandigheid dat het verhaal door twee personen samen geschreven wordt.
- De opdracht individueel een verantwoording te schrijven bij het verhaal.

Het verhaal als uitgangspunt

Wat is taakgericht taalonderwijs: In *Moer* 97/6 verwoorden Van den Branden en Kuiken het als volgt: 'Taalleerders leren een taal niet alleen om er taken mee uit te voeren (informatie vergaren of doorgeven, zich voorstellen, brieven schrijven enzovoort), ze leren een taal ook door zulke taken uit te voeren. Taalleerders leren taal door met een taal bezig te zijn en daar feedback op te krijgen, niet door het taalsysteem van naadje tot draadje uitgelegd te krijgen.' (p. 283)

Hoewel ik terdege besef dat 'taal leren' in dit geval slaat op taalverwerving, heb ik de vrijheid

genomen het begrip 'taakgericht onderwijs' wat te verruimen: onderwijs dat is opgehangen aan één opdracht die de totale cursus (inhoud, werkwijze en toetsing) overkoepelt.

Mijn tweede uitgangspunt – het fictionele verhaal als leidraad van de studieactiviteit – was tamelijk intuïtief. Maar wie de opening van de conferentie van Het Schoolvak Nederlands in 2001 heeft meegemaakt, begrijpt misschien wat ik bedoel. Daar traden achtereenvolgens twee sprekers op die beiden als thema hadden: de invloed van de taal op de cultuur. De eerste hield een gestructureerd, zakelijk betoog, waarvan ik me op dit moment vrijwel niets meer kan herinneren. De tweede, een bekende Nederlandse auteur, vertelde een verhaal over hetzelfde thema. Ik zou dat bijna woordelijk na kunnen vertellen en kan dat waarschijnlijk over een jaar nog.

Verder wilde ik dat het verhaal geschreven werd door twee schrijvers in co-auteurschap. Dat motiveerde ik als volgt: Het verhaal wordt geschreven door tweetallen. Dit om elkaar tot steun te zijn, maar ook om de uitwisseling van ideeën en de discussie te stimuleren. Hoe je dat doet, moet je zelf uitmaken. Je kunt allebei delen schrijven en die aan elkaar passen; je kunt ook ieder een versie schrijven en die in elkaar passen. Ik stel me voor dat je wekelijks een stuk schrijft en dat aan elkaar voorlegt, maar als je liever onder grote tijdsdruk werkt, moet dat ook kunnen. Voor overleg over het verhaal zal in de bijeenkomsten tijd worden ingeruimd.

Ieder schrijft tot slot een verantwoording van de werkwijze: welke problemen heb je het hoofd geboden, welke ideeën heb je wel of niet kunnen verwerken, over welke zaken ontstond discussie, wat vind je van het resultaat, wat vind je van deze werkwijze?

Omvang verhaal: minimaal 3500 woorden; meer mag ook maar een roman moet toch vermeden worden. Verantwoording: ongeveer 1000 woorden.

De verhalen worden beoordeeld door de docent en een tweetal studenten op basis van de volgende criteria die op een vierpuntsschaal gewaardeerd worden:

- het verhaal geeft een actuele visie op schrijfond onderwijs
- het verhaal geeft een actuele visie op de tweede fase
- in het verhaal komen de belangrijkste

aspecten van schrijfond onderwijs aan bod

- het verhaal bevat een dilemma of een conflict op didactisch gebied
- het verhaal is duidelijk een verhaal (en een zakelijke tekst)
- het verhaal leest als een trein
- de personages komen tot leven.

De studenten mochten zelf een criterium toevoegen en een criterium dubbel laten meetellen.

Overigens waren er aan deze module ook een aantal bijeenkomsten verbonden, waarin we doelstellingen van schrijfond onderwijs besproken hebben, leergangen doorgelicht en de beoordelingsproblematiek beschouwd.

De komst van Van de Karbargenbok

Het door mij gegeven verhaalbegin

'Ze heet toch niet echt Van de Karbargenbok?'

'Volgens mij wel, wat een naam, hè, klinkt als een bedrijfsongeval.'

'Dat je daarmee dan Nederlands gaat studeren.'

'Meer iets voor de slagersvakschool.'

Sander Beus en Rolf Vechter zitten aan een tafeltje apart in de personeelskamer van het Van den Boomcollege. Ze praten eigenlijk zelden of nooit met elkaar, hoewel ze beiden deel uitmaken van de sectie Nederlands, een vrolijke club, volgens Rolf; een stelletje sikkeneuren, in de ogen van Sander.

Ze zitten bij elkaar omdat ze wachten op Jan-Jaap Zwart, rector van het Van den Boom, die ze vanmorgen heeft gevraagd even bij hem langs te komen, meteen na de grote pauze. Een hoogst ongebruikelijk verzoek, vindt Vechter, maar hij vermoedt dat het te maken zal hebben met de vacature in de sectie, waar Zwart met heel veel moeite een kandidaat voor heeft gevonden, een mevrouw Van de Karbargenbok.

'Ik had havo-4 vanochtend beet,' vertelt Beus.

'Het ging over opdrukken. Die knaap van Henken beweerde dat hij zich vijftig keer kon opdrukken en daarbij iedere keer in zijn handen klappen. Allemaal vanwege die meiden achter hem, natuurlijk.'

Ik zei dat ik me wel twee à driehonderd keer kon opdrukken. Zulke ogen, jongen!

Wedje, meneer?!

'Meteen op ingegaan, zeker?'

'Nee, ik heb me twee keer opgedrukt en ben weer gaan zitten. Ik zei toch: twee à driehonderd keer. Twee à driehonderd, weet je wel?'

Sander Beus leunt vergenoegd naar achter.

'Lachen zeker?'

'Ging wel...hé, Vechter, je wordt omgeroepen!'

'Ga weg, ik heb niks gehoord, er wordt hier trouwens nooit iemand omgeroepen.'

'Nu wel.'

'Nou, ze roepen dan nog maar een keer om. Waar blijft Jan-Jaap toch?'

'Meteen na de pauze, zaidie. Ik heb hem de hele ochtend niet meer gezien.'

'Of zou Jan-Jaap ons over het PTA willen spreken?', probeert Vechter.

Voorzichtig, want Beus is vorige week boos weggelopen uit het sectieoverleg. Niet voor de eerste keer. In feite schieten ze niks op met dat PTA. Het studiehuis staat op instorten, beweert Beus. Ook vanmorgen had hij een artikel bij zich, waaruit hij in de kleine pauze met lijzige, onderkoelde stem stukken had zitten voorlezen. Vechter zat toen bijna aan de andere kant van de personeelskamer maar kon hem woord voor woord verstaan: ' "Studiehuis levert onnozelen zonder inzicht" ', door Gert Jan Windhorst, met hem heb ik nog op het Prisma College gestaan, of hoe heet dat tegenwoordig, het Groene Hart College, ze verzinnen toch wat, net nu het Groene Hart volgebouwd wordt. Moet je luisteren: "Ik heb het idee dat het tweede-faseonderwijs van leerlingen papegaaien maakt. De leerling praat na, maar blijft verstoken van essentiële kennis, omdat hij de echte gids uit het oog verloren is." Nou dat roep ik de hele tijd al.'

'Ben je gek, Vechter, het gaat niet over het PTA, het gaat vast over die leerling van je, Spencer...dinges, die dat gedicht had gejat op de dag van de Poëzie.'

'Dat is met een sisser afgelopen.'

'Hij heeft wel mooi de krant gehaald en jij ook; mag ik even citeren: "de heer Vechter gaf toe dat het een trieste situatie was." Hou toch op met die onzin van poëziemanifestaties! We maken ons als Van den Boom al belachelijk genoeg met dat kunstwerk bij de hoofdingang.'

Rolf Vechter is pijnlijk getroffen. Al jaren organiseert hij de Dag van de Poëzie op het Van

den Boom. Dit jaar hadden ze voor het eerst de regionale omroep gehaald. Bleek het winnende gedicht plagiaat. Ingezonden brieven, een groot stuk in de krant waar hij sprekend was opgevoerd en een foto erbij van natuurlijk weer dat kunstwerk bij de hoofdingang.

Op dat moment steekt Jan-Jaap Zwart zijn hoofd om de deur.

'Gentlemen, mag ik u bidden...'

Wolff en Deken, romances en nog veel meer

De zeven verhalen die op dit verhaalbegin volgen, variëren van 3500 tot ruim 7000 woorden. Eén verhaal is gegoten in de vorm van een brievenroman (in dit geval e-mailroman) à la Wolff en Deken, waar de opdracht (schrijven in tweetallen) zich uitstekend voor leent. In ieder verhaal wordt, in overeenstemming met de opdracht, een poging gedaan een visie op actueel schrijfonderwijs te geven. Schokkend wordt die visie nergens. Een relatie met de praktijk is duidelijk aanwezig. Het schrijfsproces komt aan de orde, met zijn schrijfrondes, leerlingcommentaar en revisies, en uiteraard wordt de computer als heilbrenger bezongen. Maar boven alles uit klinken klachten over de werkdruk die alsmaar toeneemt.

Er is veel overeenstemming in de typering van de hoofdpersonages. In zes van de verhalen is Sander Beus een oudere bezadigde docent, wars van veranderen en Rolf Vechter jong en vol dadendrang. In één verhaal spelen ze in feite niet de hoofdrol en zijn hun karakters ook niet zo uitgesproken tegengesteld. Dat verhaal gaat over de emancipatieperikelen van een Marokkaans meisje in Nederland.

De figuur Van de Karbargenbok wordt op verschillende manieren uitgewerkt. In een paar verhalen blijft het iemand over wie alleen gesproken wordt of die in de laatste zin ten slotte de kamer betreedt als degene op wie alle hoop voor het onderwijs gevestigd wordt. In bijna alle verhalen is er sprake van een amoureuze verhouding van Van de Karbargenbok met Beus of Vechter of beiden. In één verhaal wordt gerefereerd aan de roman Bint van Bordewijk waarin inderdaad ook een Van de Karbargenbok figureert.

Ter illustratie een paar slotpassages uit enkele verhalen

'Precies zo ging het nu met Brenda van de Karbargenbok. Alleen had hij het gevoel dat de energie die ze uitstraalde, positief was en hem veel goeds zou brengen. Eindelijk iemand die 'nee' durfde zeggen tegen Sander en zijn vastgeroeste ideeën, eindelijk iemand die het onderwijs zag als een uitdaging. Misschien zou het vak Nederlands nu eindelijk leuk worden op het Van den Boomcollege. Hij stond op om een kopje koffie te halen.'

'Eline zou dan zeggen dat ze vreselijk trots was op Hayet omdat ze gedurfd had dit te schrijven. En dat het natuurlijk bij lange na nog niet beantwoordde aan de criteria voor een betoog. En dan zouden ze nog lang discussiëren over wat dan wel de criteria zijn van een zuiver betoog.'

'Ik dank Beus alias Wolff voor het meewerken aan dit verhaal over een proces: het schrijven van een verhaal over schrijfonderwijs. Schrijven is leren en dus heb ik hier ook veel van geleerd. Ik kan nu na 3470 woorden afsluiten (geen woord te veel) met een zin die mijn e-mailpartner Beus alias Wolff zeer zeker zal bevallen:
Sluit de tekst zo leuk mogelijk af in zeventien lettergrepen.'

Uit de verantwoording van de studenten

Men kreeg van mij de volgende vragen als kapstok voor de verantwoording:

- Wat heb je geleerd van het schrijven in tweetallen?
- Wat heb je geleerd van reviseren? Heb je dat eigenlijk gedaan?
- Wat heb je geleerd over tekstsoorten?
- Wat heb je geleerd van commentaar geven?
- Wat heb je geleerd van commentaar krijgen?
- Tegen welke schrijfproblemen (blokkades) ben je aangelopen?
- Hoe heb je die opgelost?
- Welke literatuur heb je gelezen?
- Wat was daarin voor jouw verhaal belangrijk?
- Welke praktijkervaringen (collega's bijvoorbeeld) heb je in je verhaal gebruikt?
- Wat vind je van deze verhaal-schrijfopdracht?

Hieronder volgen opmerkingen van de studenten uit hun verantwoording. Ik geef ze zonder commentaar weer, gerangschikt per thema.

Tweetallen

Ik heb natuurlijk, zoals zoveel docenten Nederlands, leerlingen wel eens in groepjes een verhaal laten schrijven (ieder begint een verhaal en na vijf minuten geef je je papier door), maar deze opdracht heeft me wel gemotiveerd het schrijven in tweetallen ook eens serieus in de klas te gaan proberen.

De mij toegewezen partner bruste van creativiteit. Ik ontdekte bij mezelf dat ik dan de neiging heb om veel aan die ander over te laten.

Eigenlijk had ik, toen ik eenmaal begonnen was met schrijven, het verhaal liever alleen geschreven. Ik vond het soms jammer dat er door de bijdrage van de schrijfpartner een andere wending in het verhaal kwam.

Je leert zo op een heel andere manier met schrijven bezig te zijn. Je moet namelijk als niet-startende op een voor jou niet natuurlijke manier schrijven, daardoor was ik veel bewuster aan het schrijven.

Van het schrijven in tweetallen heb ik geleerd dat je eigen stijl niet zaligmakend is. Het is moeilijk om je eigen woorden vervangen te zien door de woorden van een ander, maar ik heb geleerd dat wat een ander aan ideeën heeft, soms beter kan zijn dan wat jezelf bedacht had.

Reviseren

Ik denk namelijk dat laten herschrijven de enige manier is, waarop leerlingen zich verantwoordelijk gaan voelen voor hun schrijfproducten. Als je een tekst steeds opnieuw moet bekijken en daarbij ook de mening van anderen hoort, verdiep je je echt in het schrijfproces.

Toch vond ik dat reviseren heel leerzaam, misschien wel het leerzaamst, omdat je dan weer eens gaat kijken naar je eigen stijl van schrijven en de mindere kanten ervan. Zo ben ik niet

altijd even origineel met toevoegingen als: 'verstrooid', 'verbouwereerd', 'verrast'.

Reviseren gaat verder dan verbeteren of te zeggen: 'O,ja' en ik ga verder tot de orde van de dag. Nee, je bent intensiever bezig met de tekst, want de feedback die je krijgt, verwerk je zo goed mogelijk.

Commentaar

Die volgeschreven blaadjes kregen we terug met erboven een cijfer en eronder meestal 'goed', 'ga zo door' of 'let op alinea's'. Opmerkingen waar je eigenlijk niets mee deed, zolang het cijfer voldoende was.

Commentaar geven en krijgen was eigenlijk een gezellig elkaar ideeën aan de hand doen.

Het geven van commentaar moet je voorzichtig doen. Het gaat vooral om opbouwende kritiek. Maar juist omdat je zelf kritiek krijgt, werk je nauwkeuriger. In de klas hebben leerlingen nooit moeite met het krijgen of leveren van commentaar, als je ze maar duidelijk kunt maken dat het hier gaat om een leerproces.

Zelf merkte ik dat ik het moeilijk vond om commentaar te geven: ik voel me altijd wat geremd bij 'gelijkwaardigen'. Leerlingen commentaar geven is geen probleem, zij moeten het nog leren, ik kan altijd wel tips geven. Bij volwassenen, zeker als die volwassenen in het onderwijs zitten, vind ik dat moeilijker.

Wat ik ervan geleerd heb, is dat het soms heel moeilijk is je kritiek te onderbouwen. Af en toe was er een pittig meningsverschil, maar door uit te leggen wat je bedoelde, kwamen we in bijna alle gevallen tot elkaar.

Zoals ik al zei, is het erg belangrijk om commentaar te durven geven. Ik vind mijn schrijffpartner erg aardig en af en toe was ik wel bang om hem te kwetsen. (...) ik denk dat commentaar geven en krijgen gebaseerd is op incasservermogen en respect.

Voor volgend jaar heb ik me voorgenomen meer met leerlingen de computerruimte op te

zoeken en in ieder geval een voorzichtig begin te maken met het becommentariëren van elkaars werk.

Wel is het zo dat ik bij mezelf merk dat ik zorgvuldiger werk als het werk wordt bekeken door een medestudent dan als het beoordeeld wordt door een docent. Misschien heb ik het geaccepteerd dat een docent vanuit zijn of haar 'meer weten' mij op fouten mag wijzen, en vind ik dat ik toch minstens even goed moet zijn als een medestudent, dus die mag mij dan niet op fouten kunnen betrappen.

Zin van de opdracht

Al met al kan ik zeggen dat ik deze schrijfp opdracht leuk en zinvol vond. Je leert opnieuw je eigen plus- en minpunten bij dingen als overleggen, reviseren, commentaar geven en krijgen. Het mooiste is echter te merken dat je in sommige dingen gegroeid bent, zoals ik gegroeid ben in het verdedigen van mijn eigen werk.

Het samen werken aan een opdracht vond ik heel spannend, omdat je ook eens het denkproces van anderen kunt bekijken. (...) Het gevaar van deze opdracht vind ik dat als je met iemand moet schrijven die je helemaal niets zegt, je toch een behoorlijk obstakel zult moeten overwinnen. Je hebt immers te maken met gevormde, volwassen mensen en die zijn dan nog leraar ook, als je begrijpt wat ik bedoel.

De opdracht vond ik zinvol. Ik heb nagedacht over het schrijfonderwijs in de tweede fase, en dat gesteund door artikelen, colleges en gesprekken. En door de verhaalvorm werd me duidelijk dat er meer is dan alleen zakelijk schrijven. En dat verhaal moeten we niet laten vallen, maar op de een of andere manier vasthouden. Als ik zie hoe brugklassers enthousiast creatief schrijven in stappen en elkaar na iedere stap becommentariëren tot het eindproduct er is, is het doodzonde het creatieve te laten doodbloeden.

Wat ik me voortdurend heb afgevraagd is dit: zou ik zelf een betoog en een beschouwing kunnen schrijven? Zou ik vervolgens het lef

hebben die als voorbeeld aan mijn leerlingen voor te leggen? Uh...nee. Ik ben ervan overtuigd dat het me veel moeite zou kosten. Wat eisen we in hemelsnaam van leerlingen als docenten het al moeilijk vinden?

Natuurlijk hebben we ons verdiept in de literatuur over schrijfvaardigheidsonderwijs, maar het meest leerzaam was toch waar ik eerst zo bang voor was: nadenken over begrippen als vorm, perspectief en stijl.

De opdracht was leuk en leerzaam, je leerde eens goed over het schrijfonderwijs na te denken en dat in een vorm te gieten die nu op school bijna niet meer gebruikt wordt. Zulk soort opdrachten waar veel fantasie voor nodig is, werden bij ons op school altijd overgeslagen.

Om eerlijk te zijn was ik in eerste instantie niet echt enthousiast toen we de opdracht kregen om in tweetallen een verhaal, met daarin een visie op het schrijfonderwijs, te schrijven: ik vind het een beetje een goedkope verschuiving van de leerfunctie van het onderwijs: de docent schuift de verantwoordelijkheid van het aanbieden van leerstof min of meer naar de student.

Tot slot

Een opmerking zoals onmiddellijk hierboven genoemd, is waar je rekening mee houdt als je overweegt af te wijken van gebaande onderwijspaden. Dergelijke opmerkingen zijn in feite ook waar je bang voor bent als je onderwijs probeert vorm te geven, zijn misschien zelfs wel een hinderpaal voor onderwijsvernieuwing.

Toch heb ik een heel positief gevoel overgehouden aan dit kleine experiment. Weliswaar heb ik niet het idee dat de student van het schrijfonderwijs nu veel beter op de hoogte is dan hij bij een traditionele invulling van de cursus geweest zou zijn. Hij is er ook niet minder van op de hoogte. In ieder geval heeft hij alle

facetten van het schrijfproces in de bovenbouw moeten doordenken. Dat wil zeggen, minimaal één van ieder tweetal studenten. Inderdaad, werken in tweetallen bood de mogelijkheid tot overleg en wederzijdse inspiratie, maar ook tot ontwikkende manoeuvres.

Waar de studenten naar eigen zeggen het meest van hebben geleerd, is aan den lijve te ervaren wat wij, onderwijsgevend, van onze leerlingen eisen. Ook de beoordeling door en van medestudenten leverde sommigen een onverwacht inzicht: voor een medestudent wil je het gewoon 'beter' doen.

Waar ik het meest over te spreken ben, is het 'verhaal'karakter van de opdracht en daardoor van de cursus. Niet alleen de verhalen, ook de cursus liep van meet af aan als een trein door de 'Schwung' en de prikkel die de opdracht bij alle studenten teweegbracht. Leraren Nederlands, studenten Nederlands vinden schrijven leuk, en een verhaal schrijven het leukst. Getuige ook het volgende citaat uit een verantwoording, waarmee ik dit artikel wil afsluiten:

'Ik heb met veel plezier aan de opdracht gewerkt. Het is lang geleden dat er een beroep werd gedaan op mijn creativiteit. Nu ik dit zo schrijf, vraag ik me af waarom we eigenlijk de creatieve schrijfo opdracht (het verhaal) hebben geschrap uit het examenprogramma.'

Aan dit experimentele stukje onderwijs werd meegedaan door:

Berenice Muller, Jopie Smits, Jessica Maduro, Trix Hermesen, José van den Elzen, Mieke Deckwitz, Cees van Boort, Edith Csikos, Jolanda Schörger, Caroline Herbermann, Ferry Giepmans, Marije Visser en Karin Voskuil.

De auteur dankt hen voor hun inzet en hun bereidheid hem te laten citeren uit hun werk.

Literatuur

Van den Branden en Kuiken, Taakgericht taalonderwijs: een nieuw geluid?, in *Moer* 1997/6.